

Csaba László

Oroszország Európában

Miközben Oroszország, legkésőbb a második világháború óta, mindig Amerikához képest határozta meg magát, az orosz külgazdaság és külpolitika súlypontja hagyományosan Európa volt és maradt. Ez az ellentmondásos a kétezres években a posztmodernitás és a 19. századi egyensúly-politika kettősével társul. Az írás – történeti áttekintéssel – azt igazolja, hogy a megoldás a kül- és belpolitikai megszokottól eltérő viszonyra révén adható meg. Míg a legtöbb országban a külpolitika a belpolitika meghosszabbítása, Oroszországban ez fordítva volt, és jelenleg is fordítva van. A külpolitika a belső, nemzet- és államépítő törekvések eszköze, és csak ekként érthető.

Történelmi előzmények

Nagy Péter reformjai és hódításai óta az európai architektúra egyik nagy megoldatlan rejtélye Oroszország. Ez az állam az elmúlt háromszáz évben meghatározó módon alakította Európa sorsát – Lengyelország fölöstásától a koszovói válság lezárásáig terjedő körben. Ugyanakkor Oroszországon belül – csakúgy, mint a legtöbb peremvidéki államban, Nagy-Britanniától Törökorszáig – állandósult viták tárgya volt és maradt a szellemi élet egészében az, hogy az ország mennyiben európai, és mennyiben sajátos. Más oldalról: mennyire érvényesül(je)nek az országban az általános európai mércék, s mennyiben önérték a sajátos nemzeti fejlődési út vonásaihoz történő ragaszkodás. Elég, ha az Angliában is bevezetett méter-rendszer és a baloldali közlekedés kettősét megemlítjük ahhoz, hogy világossá váljék: Oroszország valóságos, és korántsem csak a két földrésznyi államképződményre jellemző kihívásokkal szembesül(t).

Oroszország 2002-ben 145 millió lakosú állam, 310 Mrd \$ GDF-je némileg elmarad Hollandia (374 Mrd) és Dél-Korea (422 Mrd) mögött, nagyobb Argentínánál (268 Mrd), de csak kicsit nagyobb, mint a spanyol gazdaság fele (577 Mrd). Az egy főre jutó nemzeti termék (GNI) a Világbank idézett számításai szerint 8660 \$, ami kb. Uruguay értékének felel meg, elmarad Magyarország (12.570 \$) és az Egyesült Államok (34.870 \$) mögött, de meghaladja Irán (623 \$), vagy az EU-taggá váló Lettország (7870) és Litvánia (7610) értékét, egy kategóriában szerepel a feltörekvő országok olyan képviselőivel, mint Malaysia (8340 \$) vagy Mexikó (8770 \$) forrás: *World.. 2003*). A kivétel négyötöde és a behozatal hasonló aránya 2001-ben a Független Államok közösségén kívüli országokkal bonyolódott le: Oroszországot nem köti az egykori szovjet egységes gazdasági térség, hanem a világgazdaságba integrálódott államról van szó. A külkereskedelem az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága éves szemléje (ECE, 2003) szerint a nemzeti termék 50%-át teszi ki, ami egyfelől kevesebb, mint a 90-es évek közepén volt, másfelől igen messze van attól a 2-3%-os értéktől, ami a szovjet korszak zárt gazdálkodását jellemezte a 30-as és az 50-es évtizedben.

Oroszország nemzetközi szerepvállalását így értelemszerűen behatárolja mindenkori gazdasági ereje és ehhez kötődő érdekrendszere. Ugyanakkor az orosz külpolitika sohasem szűkült le a gazdasági érdekek képviseletére. Különösen a tartós nagyhatalmi szerepet megalapozó 19. században (*Niederhauser, 1997*) vált szembetűnővé az, hogy az orosz külpolitikát a katonai, gazdasági és nagyhatalmi érdekek mellett a „harmadik Róma” ideológiája is mozgatta. Ez – a pravoszlávia védelmezése – épp oly fontos volt az orosz elit számára, mint az angol uralkodónak a még VIII. Henrik által elnyert „defendor fidei” jelző, különféle, nemcsak gyarmati háborúskodásaik során. Oroszországban e mozzanatnak különös súlyt adott az a tény, hogy klasszikus, európai értelemben

vett feudalizmus, és ebből adódó kapitalizmus és polgári nemzeti fejlődés, valamint a hatalmi ágak elválásán alapuló civil társadalom nem, vagy csak igen töredékesen létezett (*Heller-Nyekrics 1996; Pipes 1974*). Ebből adódóan a polgári társadalom és az ehhez kötődő nemzetfejlődés helyén egy sajátos, az autokratikus uralkodók által instrumentálisan működtetett felfogás érvényesült. Ez jól illeszkedett cári birodalom soknemzetiségű voltához, alátámasztotta Oroszország közép-ázsiai, délkelet- és közép-európai terjeszkedési törekvéseit. A sok tekintetben párhuzamos pályán mozgó, a megkésett modernizációval küzdő oszmán birodalomhoz hasonlóan ezért a vallási legitimitáció, valamint a birodalmi eszméhez és az uralkodóházhoz való hűség sokkal erőteljesebben érvényesült, mint a „nemzeti érdek” magától értetődőnek vett védelme. Ha pedig arra gondolunk, hogy a kis- és nagynemzet felfogás közti határ egész 1870-ig nyitva volt, ez még meglepőnek se mondható.

Az első világháború az orosz birodalom számára katasztrofális következményekkel zárult már 1917 tavaszán. A hosszú polgárháború végső fokon csak 1927-re kikecmergő, határainak jó ezer kilométerrel történő keletre tolását elviselni kényszerült Szovjet-Oroszország külpolitikája számára nemcsak a pályafüggőség miatt adódott a nagyfokú folytonosság (amit egész a Brezsnyev korszakig inkább hevesen tagadtak a kortárs elemzők). Az új rendszer internacionalista ideológiája ugyan jól megférte a külügyi és hadügyi vezetés szinte tiszta orosz-ukrán dominanciájának megőrzésével. De a forradalmi fordulat kihúzta a korábbi legitimitációt a készletből, aminek a helyére „természetszerű módon” (naturwüchsig) nem léphetett a korszak uralkodó szelleme, a nacionalizmus. Ezért az orosz külpolitikában egész 1941-ig az aktív internacionalizmus, a világforradalom képviselője, a harmadik Róma szekularizált változata elkerülhetetlenül tovább élt.

Az ideológiaváltás azonban egy sor ok miatt nem mehetett végbe zökkenőmentesen. Oroszország már az 1922-es rapallói szerződés megkötésével a nagyhatalmi sakkjátszmának rendelte alá az elveket, hisz a fő háborús ellenséggel kötött alkut a nemzetközi rendet a wilsoni alapelvek alapján átrendezni kívánó (konstruktivistá alapállású) népszövetségi elrendezés ellenében. Hasonlóképpen a spanyol polgárháború idején Sztálin számára szembeszökő volt, hogy a köztársaságiak megsegítése sem logisztikai, sem külpolitikai okokból nem lehetett igazán eredményes. Így aztán a támogatás mértéke sem állt arányban a korabeli szolidaritási nyilatkozatok harcoságával. És persze az 1993. évi Molotov-Ribbentrop paktum, aminek a létét egészen a Jelcin korszakig tagadták, világosan jelezte az orosz külpolitika érdekvezérelt voltát.

Az elmondottak alapján az orosz külpolitika meghatározó vonásának a nemzetközi kapcsolatok elméletének neorealista iskolája mondható (az irányzatokról lényegre törő összefoglalást ad *Kiss 2003* monográfiája). A realizmus nem tagadja a szellemi tényezők szerepét, mégis, ezek hatását az anyagilag tételezett érdekek alárendelteként látta. Az anyagi érdek nem feltétlenül gazdasági, lehet hatalmi, katonai vagy más természetű is. Az adott iskola ezt a megközelítést a nemzetközi kapcsolatok természetéből eredezteti és örök érvényűnek véli.

Akárhogy is vélekedjünk az elvek szintjén, az nem kétséges, hogy az orosz külpolitika a 20. században ezt az irányzatot képviselte. Szembetűnően érvényesül ez a megközelítés a Magyarország számára a második Trianont eredményező 1947. évi párizsi békeszerződés megkötésekor (*Vida 1997; Fülöp 1977; Dénes 2003; Iszlamo 1994*). De ma már tudható, hogy a reálpolitika különféle értelmezései történtek akkor is, amikor a koreai háborúban majdnem új világháborút robbantottak ki, s akkor is, amikor a berlini, majd a kubai válság fellángolásakor váratlanul a józan belátás kerekedett felül. Ebbe és a reykjaviki csúcstalálkozón, 1985-ben megindult „új gondolkodás” is (utóbbiról ld. *Iivonen-Harle, szerk. 1990*).

A következőkben rövid szakaszolással próbáljuk áttekinteni az elmúlt fél évszázad orosz külpolitikáját, majd ennek alapján felmérni azt, hogy milyen szerepet játszik ez a külpolitika a putyini korszak új nemzettudatának felépítésében. Az írás értelemszerűen csak az orosz Európapolitikára terjed ki, annak ellenére, hogy az 1945-91 közti időszakot az Egyesült Államokkal folytatott katonai versengés határozta meg. Az azonban biztos ténnyé válik, ha egy jó évtizede letűnt

kétpólusú világrend logikájából próbálnánk megérteni azt a kérdést, ami a mára és a holnapra vonatkozik.

A birodalmi szakasz (1953-1991)

Az 1947. évi békeszerződések megkötésének időpontjára már szembeszökővé vált a háborús koalíció felbomlása. Az olasz és a francia kommunistákat kiszorították a kormányból, a görög polgárháborúba a királypártiak oldalán beavatkoztak az angolok, Iránból pedig – az atomfenyegetésekkel élve – az amerikaiak kivonatták a szovjet csapatokat. Európa a globális játszma egyik színterévé fokozódott le, s ennek keretében értelmeződött át radikálisan – a „finlandizálástól” eltérő tartalommal – a jaltai egyezmény. Oroszország kimaradt az IMF és a Marshallterv adta újjáépítési keretéből, ami a birodalmi elzárkózást és a szövetségesek egységes terv szerinti átalakítását tette meghatározó irányzattá. Amíg 1947-ig a magyar – és a többi közép-európai – kommunisták a tőkekesajátítás száraz útjáról, a többpárti népi demokráciáról szóló terveket hirdettek, addig a valóságban a birodalmi logika és az egységesítés szempontja határozta meg a történeteket.

Oroszország számára az 1947-53 közti időszak a totális szembenállás időszaka, ahol Nyugat-Európa csupán az Egyesült Államok egyfajta nyúlványaként maradt érdekes. Önálló Európa-politikát Oroszország nem, vagy csak az Egyesült Államok terveire történő reagálás formájában folytatott. A meghatározó vonal a nyugati szövetségi rendszer fellazítása, a nem is olyan rejtett – a német szocdemeknél pl. 1958-ig a pártprogram szintjén élő – semlegességi törekvések felkarolása, a kétoldalú viszony és az ebben érvényesülő differenciálás (a „különleges kapcsolat” ígérete német, francia és brit viszonylatban) volt. Ebben a keretben a Szovjetunió aligha kérdéses, hogy 1956-ban és azt követően a NATO államok keleti határainak védelme csak taktikai atomfegyverekkel volt megoldható, vagyis bármely európai katonai összecsapás a civilizációt veszélyeztető atomháborúba torkollhatott volna. „Ez a katonai tény húzódtott meg a Nyugat politikája mögött, minden más szempontot maga mögé szorítva” – állapítja meg Király Béla vezérezredes, az 56-os nemzetőrség parancsnoka (*Király 2003:18*).

Oroszország az 1970-ig terjedő időszakban Nyugat-Európát lényegében hadászati szempontból közelítette meg. Ezért ajánlották fel 1952-ben a keletnémet bábállamot Nyugat-Németország demilitarizálásáért, a NATO-ból történő kiszakításáért. Ez – az 1955-ös békeszerződéskor is felvetett, majd egész 1970-ig napirenden tartott megközelítés – világosan jelezte a korabeli szovjet külpolitika által hangoztatott forradalmi-internacionalista elvek alárendelt voltát a hadászati szemponthoz képest.

Az 1970-ig terjedő időszak legfontosabb eseménye kétségtelenül a nyugat-európai integráció kibontakozása volt. Az Európai Szén- és Acélközösséggel induló kezdeményezéseket mindkét nagyhatalom hajlamos volt pusztán a védelmi együttműködés eszközeként – a korabeli zsargonban a NATO gazdasági pilléréként – tekinteni. Ebből következőleg a korabeli szovjet álláspont – amit nem kis részben a korszak nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó elemzői fejtettek ki – az EGK elutasítására épült, mesterkélten és a nemzeti szuverenitást veszélyeztető képződményeként láttatva az integrációt. Ehhez képest akár meglepőnek is mondható, hogy épp Anglia 1971-es belépése után volt egyfajta hangsúlyváltás. Bár Nagy-Britannia a mai napig is Európa egyetlen ütőképes hadseregével és atomfegyverrel is bíró nagyhatalma, az angol csatlakozás már az enyhülési politika időszakára esett. Az enyhülés – „az osztályharc folytatása más eszközökkel” – arra irányult, hogy az irreálisnak bizonyuló expanziós tervek feladásáért cserébe a de facto már 1947-ben átértelmezett Jaltát „történelmi realitásként” de jure is elismertessék. Ez a törekvés – az Egyesült Államokkal 1972-74 közt megenyhült viszony hatására – 1975-re sikerrel zárult, a helsinki záróokmány elismerte a határok sérthetetlenségét és a be nem avatkozási elveket.

Ebben az összefüggésben az orosz külpolitika Európa ügyeiben a tagállami ellentétek kiját-

szására épült. A Bizottság külkapcsolati jogosítványainak megkérdőjelezése, vagy a szabadkereskedelmen túlmutató integrációs formák kárhóztatása, a regionalizmussal szemben az összeurópai együttműködés és a hosszú távú kooperációs egyezmények felkarolása jelentette az ellenstratégiát.

Az 1975-78 közti időszakot sajátos kettősség jellemezte. Egyfelől az orosz külpolitika tudomásul vette azt, hogy a szövetséges rezsimnek némelyike, főképp a keletnémet, de a magyar is, gazdaságilag rá van szorulva az EGK-val történő együttműködésre. A keletnémet állam számára életbevágó volt a korabeli alkotmány- és jogértelmezésükkel szembenálló „belnémet” státus megőrzése, és az ezen keresztül az 1 keleti márka = 1 nyugati márka árfolyamból adódó támogatás, valamint a Nyugat-Berlin ellátásáért kapott nem csekély összeg megőrzése. Magyar részről főképp az EGK mezőgazdasági és textil- meg acélpiacára való bejutás volt fontos, aminek eredményeképp 1978-ban csaknem teljes körű kereskedelmi megállapodást kötöttek.

Mindkét törekvés élesen szemben állt a szövetségesek külkapcsolatait Moszkva irányítása alá vonni kívánó korabeli törekvésekkel. A legjobb – legmesszebb menő – elképzelés a KGST-t kívánta volna külkapcsolati jogosítványokkal felruházni – ez a korabeli hivatalosság részéről is kemény ellenállásba ütközött, bár ha ezt csak meglehetősen bizantinus nyelven merték is előadni (*Szita 1976*).¹

1978/79 fordulóján a Szovjetunió megszállta Afganisztánt, amivel felrúgta a jaltai és a helsinki területmegosztási egyezményeket, s ezzel 1985-ig egyfajta új jégkorszak köszöntött be. A szovjet-orosz külpolitika sajátos dilemmával szembesült. Egyfelől: az elmélyülő Európai Közösség kimondottan veszélyesnek tűnt, hiszen külkapcsolataiban hangsúlyozottan csak az egyes közép- és kelet-európai országokkal tárgyalt, ezáltal „éket verve a testvérországok közé”. Másfelől viszont szembeszökővé váltak a KGST-n belüli kereskedelem korlátai, az ezzel kapcsolatos orosz ellenérdekltség. A történet kisebb része volt az olcsóolaj-szállítás, és nagyobb része a korszerűségi, versenyképességi és védelmi szempontból másodlagos kelet-európai kínálat, ami nem illeszkedett a kor nagyívű terjeszkedési terveibe (*Hanson 1982*). Ebből adódóan a szovjet kül- és katonapolitikusok saját tervezőikkel és (felhasználó) tábornokaikkal kerültek szembe, amikor az összes szövetséges egy akolban tartását szorgalmazták. A kényszer és az érdek a szövetségesek nyugati „kalandozásai” feletti szemhunyasztette fő irányvonallá. Ezzel természetesen teret engedett annak az érvek is, amely a közép-európai lemaradás és piacvesztés ellenszereként az EK-val folytatott kétoldalú kapcsolatrendszer elmélyítését (és így a KGST meg a szovjet viszonylatú kereskedelem leépítését) pártolta (pl. *Inotai 1986:358-369*).

Különösen a lengyel demokratikus mozgalmat elfojtó, 1981. december 13-án bevezetett szűkségállapotot követően bizonyosodott be az, hogy a katonai-politikai szinten szorgalmazott befelé fordulási irányzat megvalósíthatatlan, mi több, Oroszország gazdasági érdekeivel ellentétes, mivel a szövetségesek képtelenek a hatékony importkiváltásra. Megfelelő méretű csöveket, megfelelő mennyiségű gabonát, megfelelő színvonalú technológiát csak a KGST-közösségen kívülről lehetett beszerezni. Ekkor viszont a főhatalmi érdek a „kaparj kurta, neked is jut” gondolat mellett érvényesül. Vagyis nem az a legjobb csatlós, aki a lehangosabb hűségnyilatkozatokat teszi, hanem az, aki leginkább képes arra, hogy önerőből, szovjet gazdasági és titkosszolgálati segítség nélkül birkózzon meg a rábízott feladatokkal. A vezetőség előregedése és ebből fakadó feladat-elhárítása 1978-85 között bizonyára hozzájárult ennek az irányzatnak a megerősödéséhez.

Rövid kitérőként meg kell említeni azt, hogy a Reagannel szembeni meghátrálása miatt külföldön népszerű Gorbacsov országglásának első éveiben egy utolsó nagy kísérletet tett az önerőre támaszkodó műszaki fejlődés és az erre épülő katonai megújulás programjára. Ez a törekvés nem

¹ A szerző ekkor a miniszterelnökség mellett működő külgazdasági államtitkárság – NGKT – vezetője volt, az idézett kötet „írói munkássága részeként” jelent meg.

sikerülhetett, és nem is sikerült (Csaba 1989). Ugyanakkor megléte alatt – vagyis 1989 közepéig – állandóan intézményes és politikai korlátként állt a kiutat a Nyugat, mindenek előtt azt EK irányába kereső közép-európai törekvések előtt.

A 80-as évtized közepétől ezért fokozatosan érvényesült egyfajta kényszerű tolerancia, vagyis a szövetségesek különútjainak egyfajta elfogadása. Igaz, ebben már a birodalmi rendszer megroppanása is megjelent, hisz képtelennek bizonyultak az ellenirányú törekvések kordában tartására.

E megnövekedett mozgástérrel élve fokozatosan, de határozottan sor került a közép-európai élenjárók, főképp Magyar- és Lengyelország EK-kapcsolatainak normalizálására, az EU diplomáciai elismerésére, végül az adott országok újjáépítéséhez történő nyugati segítség elfogadására az 1988-ban indult PHARE program keretében (részletesen: Balázs 1996:120-180). Ez a folyamat megkérdőjelezte az orosz külpolitikai szempontok elsődlegességét. Ugyanakkor ekkor még nem volt belátható, hogy a segítség egy régi rendszer átmentését, vagy egy új megteremtését szolgálja majd. Épp ezért orosz részről racionális lehetett az EK- kapcsolatok tehermentesítő szerepét előtérbe állítani. Ennek leképeződéseként a 80-as évek végétől megritkulnak az orosz szakirodalomban az EK elleni kritikák, s – szemben az NATO-val – a gazdasági együttműködést ekkor már kölcsönös – így orosz – érdekként fogják fel.

Jól látható, hogy a birodalom bomlásának időszakában az Európai Közösség – főképp politikaiivá is bővülő volta okán – kisebbik rosszként nyer polgárjogot az orosz külpolitikai stratégiában. Ha már „rugalmas elszakadás”, akkor legalább ne az űs-rivális, az Egyesült Államok, és ne a valódi katonai ellenerőt jelentő NATO nyomuljon be a légüresen maradt térbe. Ez a megfontolás annyira szembeötlő, hogy az 1991 után függetlenné váló balti államok EU-tagságával szemben orosz részről sosem hangoztattak kételyeket, míg a 90-es évek végéig a NATO-tagságot rendre az orosz biztonsági érdekek elemi sérelmeként láttatták, méghozzá a politikai spektrum egészében (a liberális reformereket is beleértve).

A Jelcin-korszak (1991-99)

Az 1991. augusztusi operett-puccs után, jórészt a maguk számára is váratlanul, a hatalomba került orosz demokrátiák számára kiemelkedően fontos volt a szovjet korszak politikájával történő látványos szakítás. Az időszak – Kozirjev külügyminiszter nevéhez kötődő – törekvéseit a legtöbb elemzés a romantikus partnerség időszakaként értékeli.

Ez a beállítást első sorban a gyakori ismételtetés révén gyökerezett meg, tartalmilag azonban hamis. Amennyiben a 90-es évek elején a nemzetközi kapcsolatok konstruktivista jellegű átalakulása volt megfigyelhető, ennek két fő eleme Kozirjev ténykedésén kívül esett. Egyfelől: a hidegháborús szembenállás megszűntével az ENSZ eredeti, a nagyhatalmak együttműködésére épülő és az univerzális emberi jogok, valamint a jogegyenlőség érvényesítését célzó törekvései éledtek újra hibernált állapotukból. Ez azonban bizonyára inkább a 40-es évek antifasiszta koalíciójának idealizmusát, semmint bármiféle új értékelvőséget jelenített meg. E régi-új egyensúly keretében születik ENSZ-felhatalmazás a Kuvaitot megszálló Irak megrendszabályozására, majd később a boszniai kérdésben is. Ez tehát inkább jelenség és következmény, semmint az orosz ártértékelésből fakadó új vonás.

A korszak másik újítása, a „puha biztonságpolitika” eszközrendszerét felvonultató Európai Bizottsági és Együttműködési Értekezlet (utóbb Szervezet) konfliktuskezelő és béketeremtő tevékenysége volt. Ez az új fórum eredetében a gorbacsovi külpolitikai újításokból fakadt, s végső fokon a felbomlóban lévő Varsói Szövetség helyén próbált létrehozni valamit, ami a NATO egyeduralmát megakadályozhatja, valamint a légüres tér képzetét/következményeit ellentételezi. Az ugyanis a korabeli elemzésekben is világos volt, hogy a katonai hatalmának és közvetlen ellenőrzésének meggyengülésével szembesült szovjet vezetés – a rendezett visszavonulás keretében – a kül-, gazdaság- és biztonságpolitika egészében olyan új koordinátarendszert (és ezt tükrözô

egyezmény- és intézményrendszer) kívánt létrehozni, ami a jaltai egyezmény eredeti értelmezéséhez való visszatérésként Oroszország biztonsági érdekeit a közvetlen gyámkodás helyett az együttdöntés/beeszlés síkjára helyezte volna át (*Iivonnen szerk. 1991*). Ebben az összefüggésben inkább a késő-gorbacsovi évek írhatók le konstruktivistaként.

Ezzel szemben a Kozirjev-korszakban Oroszország önmeghatározása és önérdék-érvényesítése került újraforgalmazásra. A volt szovjet köztársaságok közel-külföldkénti meghatározása, a rubelövezethez történő ragaszkodás a gazdasági önérdék ellenében, vagy épp a haderőreform elhatalosítása és az 1994-ben kitört első csecsen háború mind azt jelezte, hogy az orosz külpolitika visszatért hagyományos érdekevezérelte felfogásához.

Eltekintve attól, hogy a külügyminisztérium, a hadügy- és a belügyminisztériumhoz, valamint a biztonsági szolgálathoz hasonlóan a cári időszaktól kezdve folyamatosan ki volt vonva a népképviselői ellenőrzés alól, s ez a helyzet azóta se változott (mert maradt a közvetlen elnöki irányítás), a külpolitika értelemszerűen a kormányzó koalíció változó erőviszonyait jelenítette meg ebben az időszakban is. 1993-92 során Oroszország szembesült azzal a megkerülhetetlen ténnyel, hogy gazdasága modernizálásához sok tízmilliárdnyi tőkére van szükség – ez meg leginkább az Egyesült Államokból szerezhető be. A nagy tőkeerejű, így nem azonnali megtérülésre játszó cégek is inkább ott vannak bejegyezve, mint másutt. Végül az ország pénzügyi talpra állításában és az ezzel összefüggő technikai segítségnyújtásban is az amerikai vezetésű IMF/Világbank csoport bizonyult a legoperatívabbnak. Romantikáról tehát szó sem volt, s ha a végeredmény felől nézzük, vagyis onnan, hogy a szovjet rendszert vér és éhínség nélkül bontották le, a műtét kétségkívül sikerült.

Oroszország külpolitikája ebben az időszakban sikeresen bújt ki a szovjet óriáskigyó-bőrből, demonstratívan megjelenítve mind nemzeti érdekközpontúságát, mind pedig demokratikus irányelvét. Ugyanakkor az 1993. decemberi választásokon a demokratikus erők megsemmisítő vereséget szenvedtek. A Legfelső Szovjet 1993. októberi szétlövését követő két hónap múltán a választók háromnegyede az elnök által is támogatott radikális reformpolitikások ellenfeleire adta voksát. Ennek következtében egyrészt kikerültek az első vonalból a népszerűtlen reformok első vonalbeli képviselői – így Gajdar, Fjodorov és persze Kozirjev – miközben teret nyertek a magukat „centralistaként” belálló nomenklatura-kapitalisták és ágazati érdekképviselők. Annak idején sem volt kétséges, hogy az átalakulásban nem annyira politológiai vagy közgazdasági elveket, mint inkább a forradalmak logikáját követik, ami a változó – célszerűségi elvű – koalícióképzést tette meghatározóvá (nyíltan szól erről *Mau-Sztarodubrovskaja 2001*).

Ebben az összefüggésben a törvényhozás nacionalista-kommunista többségének szóló szakrális áldozatként is értékelhetjük a régi KGB-vezető, Primakov külügyminiszteri kinevezését. 1994-ben e pozíció, miközben igen látványos, ismételjük, az elnöki tanácsadók által kijelölt szűk ösvényen manőverezhet csupán. Az elnök környezetében pedig továbbra is azok a nyugatos tanácsadók voltak túlsúlyban, mint a nemzetközi fellépéseiről is jól ismert Szergej Karagnov, akik egy valódi, az ún. eurázsiai irányba mutató fordulatot elleneztek és el is akasztottak.

Miközben a Primakov-korszak (áttekintését lásd *Deák 2002*) a kemény szavak és vaskos dokumentumok időszaka volt, az elnök – némiképp csodálatos² – második megválasztása, 1996 után a gazdaságpolitikában és a külpolitikában is átfogó fordulat ment végbe.

A gazdaságban átfogó, piaci jellegű és technikailag is megalapozott reformterveket készítettek, megállapították az inflációt és a gazdaság hanyatlását (*Csaba 1997*). Bár 1998-ban Oroszország is elkapta az ázsiai válság vírusát, az a tény, hogy egyszeri leértékelést követően 1999-2003 közt öt év növekedés következhetett, annak a jele, hogy a fordulat – a kisiklás ellenére – 1997-ben ment végbe a gazdasági rendszerben.

² Ld. *Erről Szilágyi (2000:161-200 és 257-316)*

Ennél talán még nagyobb jelentőségű volt, hogy 1997-ben Oroszország lényegében ellentételezés nélkül fogadta el a NATO keleti kibővítését. Az ellentétel egyrészt az volt, hogy a NATO nem telepített atomfegyvereket az új tagállamokba, másrészt létrejött a NATO-orosz tanács (*Balogh 1997:14-16*). Ezek közül az elsöre értelemszerűen nem volt szükség, egyebek mellett Ukrajna létrejötte miatt, a másik viszont ekkor még egy jórészt formális, döntési jogosítványokkal nem bíró fórum maradt.

Bár az orosz közvélemény e lépést igen nehezen dolgozta fel, a NATO 1999. évi koszovói szerepvállalása már tudatosíthatta a kételkedőkkel, hogy a NATO-ban nem a területi bővülés, hanem a területen kívüli szerepvállalás jelenti az újdonságot. Mi több, Oroszországnak nincsenek eszközei ez utóbbi meggátolására.

E tényekből is könnyen belátható, hogy a nemzeti érdekeket, az együtt nem működést hangosan hirdető, a rabló-államokkal is kokettáló primakovi külpolitika egy fikarcnyit sem bizonyult eredményesebbnek az orosz érdekek megvédésében, a Moszkva által nem kívánt események elhárításában, mint a Kozirjev-időszak. Ez a fontos tanulság bizonyára szerepet játszott abban, hogy amikor a Putyin-korszak külpolitikáját megfogalmazták, milyen tényleges prioritásokat jelöltek ki az új elnök számára.

A Primakov-korszak fő súlypontjait a következőkben összegezhetjük: Oroszország meghirdette az Európa-súlypontú külpolitikát, amit különösen az amerikai jellegűnek minősített – valójában a közigazgatás diszkrecionális jogait szűkítő – WTO-szabályok ellenében igyekezett kijátszani (*Malle 2003:238-241*). Ez azonban csak annyiban bizonyulhatott eredményesnek, amennyiben Oroszország – már 1998-ra várt – ellentmondásos kínai tagság ügye is előbb rendeződött (2002 során, és a tajvani kérdést is rendezve, ami nem kis diplomáciai teljesítmény volt). Másfelől, mivel a külföldi működőtőke-beáramlás a 90-es évtized második felében az évi alig másfél milliárd \$-t sem éri el az EGB/EBRD kimutatásai szerint, így a hazai tőkére veszélyt jelentő, versenytársként megjelenő külföldiek nem jelentek meg. Ez szolgálta a nemzeti burzsoázia érdekét, de aligha szolgálta a nemzetgazdaság egészének korszerűsítési igényét.

A primakovi időszakban az orosz figyelem középpontjába a FÁK került, ahol Oroszország főhatalmi, védnöki és döntőbírói szerepét a nyugati hatalmak hallgatólagosan elfogadták, sőt nem is nagyon bánták, hogy nem kell ezen áttekinthetetlenül bonyolult ügyekben állást foglalniuk. Oroszország 1996-ban elismerte csecsenföldi vereségét, perzsa segítséggel véget vetett a tádszik polgárháborúnak, ugyanakkor fönntartotta a Moldova és Ukrajna számára gondot jelentő Dnyeszteren túli Köztársaságot, elérte Abházia de facto elszakadását Grúziától, és 1996 óta évente megújuló egyesülési tervezeteket ír alá Fehéroroszország pária kormányával. Oroszország a FÁK keretében különféle koordinációs, vám- és valutauniós kezdeményezésekkel állt elő, amelyek ugyan nem voltak megvalósíthatók, de a befolyási övezet igényét jelezték (*Aslund-Garrett-Olcott szerk. 1999*).

Eközben Közép-Európát minden külön értesítés nélkül feladták. Miközben az orosz tőkekivitel 1992 óta csak ritkán nem haladta meg a 10 Mrd \$-os nagyságrendet (volt 40 Mrd körül is), s a közép-európai nagyprivatizációkból az orosz tőke majdnem teljes körben kimaradt, és ez ritkábban történt a helyi kormányzatok akadékoskodása miatt, ezzel élesen szemben állt a délkelet-európai aktív szerepvállalás, különösen a Milosevic-rezsim disszonáns támogatása. Mivel a nagyszerb törekvésekhez az évtizedben semmilyen valós orosz érdek nem volt köthető, ez a szimbolikus, történelmi ihletésű politizálás jól szemlélteti cikkünk egyik bizonyítandó hipotézisét, nevezetesen azt, hogy az orosz külpolitika jelentős részben a belső közönségnek szól. Ha tetszik, a megkésett nemzetépítést szolgálta, mind itt, mind a FÁK területén. Materiális értelemben azonban nehéz lenne eredményesnek minősíteni, bármely sikermérce szerint. Mi több, a Primakov miniszterelnöksége alatt kitört és ma is tartó második gyarmati háború Csecsenföldön nagyban hozzájárult a demokratikus Oroszország hitelének csökkenéséhez, az orosz hadsereg mítoszának aláásásához,

valamint a tartalmilag helytálló terrorista-ellenes érvek csekély nemzetközi elfogadtathatóságához is (egészen a 2001. szeptember 11-i merényletekig).

Ha a primakovi külpolitikát inkább belpolitikai metszetében, semmint önértékén tarthatjuk sikeresnek, az 1999 óta hivatalban levő utódja, a karrierdiplomata Igor Ivanov alatt kialakított pragmatikus nacionalizmus keretében a gazdasági dimenzió újraéledésének lehettünk tanúi. Miközben Oroszország rendre hoz nyilvánosságra olyan dokumentumokat, mint a 2000. tavaszi katonai doktrína, amely fenntartja az első atomcsapás mérésének jogát, a gyakorlatban, különösen Putyin miniszterelnökké választása óta az elvi iránymutatástól függetlenül erősödő nyugati orientáció kibontakozása dokumentálható. Ez nem pusztán a különféle hivatalos nyilatkozatokban, hanem a kétpólusú világrendből itt maradt szervezeteken átfelőlő új nemzetközi biztonságpolitikai struktúrákban való aktív részvételben is tetten érhető. A külpolitikában erősödő nyugatosság a gazdaságpolitikában is erősödő piacpártisággal társult. Az európai dimenzió eközben új jelentőségre tesz szert.

A Putyin-korszak (2000-2004)

Ez az időszak nem járt külügyminiszter-váltással, ami aláhúzza azt a vonást, hogy a külpolitikai stratégiát továbbra is az elnöki adminisztrációban alakítják ki. A kimondottan végrehajtó típusú Ivanov mellett az orosz külpolitika számos új vonást vett fel, amit összegezve jelenít meg Vlagyimir Putyin szeptember 11-e után tett kijelentése, mely szerint Oroszország nem egyszerűen európai állam, hanem nyugat-európai állam. Ez a felvetés nyilvánvalóan a nemzetközi kapcsolatok Észak-Dél tengely menti átrendeződését jeleníti meg. Ehhez eminens orosz érdek fűződik, hiszen ami korábban egyes megfigyelők számára az elnyomott kaukázusi és közép-ázsiai népek szabadságküzdelmének is tűnhetett, most jól igazolható közvetlen szálakon kötődik a wahabita fanatikusok és az al-Kaida hálózata által szervezett nemzetközi terrorizmushoz.

Az első időszakban nagy hangsúlyt kapott – a folyamatosság jegyében – a háromszögelés, azaz az amerikai és európai viszonyrendszer egyensúlyban tartásának igénye (*Póti 2002:145*). Eközben lehetetlen lett volna nem látni az EU közös védelmi politikájának, különösen annak a NATO-tól elszakadó, önállósuló értelmezésének támogatását orosz részről. Ez azonban elsősorban taktikai megközelítésnek tűnik, mint ahogy az unió biztonságpolitikájának konkretizálásában is számos improvizatív, katonai tervezésre és szervezésre nehezen lefordítható elem (volt) található.

Vlagyimir Putyin, az első demokratikus megválasztott, békés úton hatalomra került és támogatottságát azóta is megőrző orosz vezető nagyszabású reformokba kezdett. Ezek fő célja a piacgazdaság intézményrendszeréből még hiányzó elemek kiépítése (az átalakulás harmadik szakaszának beteljesítése), valamint az államhatalomnak a piaci-oligarchikus erőktől történő függetlenítése. A szakirodalomban megoszlanak a nézetek a tekintetben, hogy az e célra bevetett adminisztratív eszközök célra vezet(het)tek-e³. Az azonban kétségtelen, hogy az elzárkózás az oligarchikus piacvédelemben érdekelt erőket támogatja, márpedig az Oroszországba irányuló tőkebefektetések 2000-2002 közt egyszer sem érték el a 90-es évtized átlagos (alacsony) szintjét, a másfél milliárdot, sőt, negatív tőkemérlegű év is volt köztük.

A szeptember 11-i terrortámadást követően – az amerikai politikában végbement neokonzeratív fordulattól aligha függetlenül – új struktúrák jöttek létre a világpolitikában. Nem utolsó sorban a fenyegetettség és az ellene teendő lépések és eljárások elfogadható formáinak nagyban eltérő megítélése miatt a NATO sem egységesnek, sem ütöképesnek nem bizonyult. Az amerikai kormányzat meghirdette a „coalition of the willing”, az elszántak szövetségén alapuló terrorellenes hadviselést. És bár kezdetben az amerikaiak kitüntetően a kaukázusi és közép-ázsiai utódállamokra vettek irányt, nehezen volt elhárítható Oroszország önkéntes és erőteljes támogatása. Már a 2002. októberi moszkvai színház elleni terrortámadást megelőzően sem volt ugyanis kétséges, hogy

³ Pozitív értékelést ad Hanson 2003:381, Réthi 2003, szkeptikusabbat Glinskina 2003 és Jaszin 2003: 35-36.

Oroszország nem színlelt és instrumentális módon érdekelt a terrorizmus elleni nemzetközi felépésben. Épp ez „ágyazott meg” a 2002 júniusában a római NATO csúcson már érdemi döntési hatáskörrel felruházott NATO-orosz Tanács létrehozásának. Ezt követően a NATO 2002. novemberi prágai kibővítése hét újabb volt VSZ-tagállammal már inkább a formalitások közé volt sorolható.

Ha az orosz veszély-értelmezés és a visszacsapással kapcsolatos felfogás is tartalmi okokból az amerikaiakéval esik egybe, akkor a lettek és a bolgárok felvétele egyfajta lélektani kezelésnek minősülhet. Minél kevésbé használja az Egyesült Államok a NATO-t a világ biztonsági gondjainak orvoslására, annál kevésbé indokolt az ebbe az egyre inkább politikaivá váló szervezetbe való felvételt az orosz kül- és biztonságpolitikával szembeni kihívásként értelmezni. És mivel az iraki válság megoldásakor – a putyini korszakban már másodszor – az amerikai vezetés a NATO mellőzése mellett döntött (bármilyen okból), ezzel alkalmat adott az orosz elnöknek arra, hogy a maga részéről hasonlóképp leértékelje a hagyományos legfőbb ellenséget, a NATO-t.

Sajátos módon ez az Amerika-barát felfogás – a retorika és a jelképek konzervatív fordulata közepette – nem egyfajta új terjeszkedő, nagyhatalmi politika jele. Jogosan mutatnak rá elemzők (Sz. Bíró 2003), hogy ebben egyfajta takarékos, erőgyűjtő, az ambíciókat a lehetőségekkel összhangba hozó *középhatalmi politika* körvonalazódik, amiben a kiválasztott szövetségesekkel folytatott alkalmi ügyletek a meghatározóak a nagy stratégiával szemben. Ez a fordulat – mint Franciaország, Törökország vagy épp Spanyolország is példázhatja – korántsem egyszerű, mert a hagyományos, birodalmi, világhatalmi természetű nemzetfelfogás és önértékelés revíziójával egyenértékű. Mégis, az efféle fordulat alapozhatja csak meg az említett országok új, posztkoloniális szerepét, a nemzetközi rendszerben konstruktív szereplőként betölthető helyét.

Ebben a megközelítésben kevésbé jelentős az a mozzanat, amit az iraki háború nyomán a megfigyelők kiemeltek: Szentpétervár a „Békepárt” fővárosa, az amerikai egyoldalúság ellen küzdők fellegvára stb. Ennél sokkal fontosabb és hosszabb távú hatás lehet az, ha Oroszország – tanulva a megelőző időszakokból – középhatalmi ambícióihoz igazítja nemzettudatát, és ennek következtében képes lesz végrehajtani azt a haderőreformot, amiből eddig csak az alulfinanszírozás és az erózió révén valósult meg valami.

Oroszország korlátozott és eszközeiben a korábbinál nagyobb mértékben válogató regionális szerepvállalását nemcsak a terrorizmus elleni küzdelemben, hanem a béketeremtésben és döntőbíráskodásban, valamint a modernizációs erők segítségével is valószínűleg nemcsak megtűri, hanem el is várja a nemzetközi közösség. Ez a megállapítás különösen az EU-ra nézve lehet érvényes, ahol a közös kül- és biztonságpolitika ritkán jut túl a közös állásfoglalások megfogalmazásán. Mivel az EU külpolitikájában a mediterrán dimenzió és Délkelet-Európa bizonyára elsőbbséget élvez a posztszovjet térséggel szemben, EU részéről az orosz külpolitikai aktivizmus támogatásra számíthat.

Ezzel szemben az EU az orosz külpolitikában továbbra is pozitív megítélésre számíthat, ahol a hagyományos felvetések, így az energetikai együttműködés és a szabadkereskedelem legalább ipar-cikkekre kiterjedő megvalósítása áll majd a kezdeményezések homlokterében. A schengeni rendszer miatt megnehezülő utazásokra való hivatkozás – a mai orosz beutaztatási szabályok ismeretében – nem vehető nagyon komolyan, a viszonyosság bevezetése – vízumok mellett – az orosz piacra jutást nagymértékben megkönnyítené.

Néhány következtetés

Az orosz külpolitika kevés számú, hosszú távon folytonos eleme a realizmus. Az ideológiai tényezők nem csekély szerepet játszottak és fognak játszani, mert a soknemzetiségű országban hagyományosan nem könnyű a „nemzeti érdek” definiálása. E tekintetben a nyugat-európai és amerikai tapasztalatokat általánosító demokrácia-elméletek kevés segítséget nyújtanak, vélhetően a jövőben is. Az orosz sajátosság- és küldetésstudat nem feltétlenül vezetett – és a jövőben sem vezet – kiszámíthatatlan lépésekhez. Ellenkezőleg, a Putyin-korszakban megindult a posztkoloniális

nemzettudathoz illeszkedő középhatalmi irányvétel. Ebben az amerikai és az európai szempont nem jelent érdemi alternatívát, inkább egymás kiegészítői voltak és maradnak.

A Putyin-korszakban erősödik a gazdasági szempontok szerepe a külpolitikában (a domináns biztonságpolitikai kihívásokon túl). Mivel az orosz kapitalizmusban az államvezéreltség és a közigazgatással való összefonódás – főképp helyi szinten – erős, nem kézenfekvő, hogy mikor kinek az érdekéről van szó. „Moszkva érdeke” ma több szinten strukturált, egymással nem ritkán rivalizáló megfontolások eredőjeként adódik. Az iraki konfliktus, de korábban a szerbiai válság már erőteljesen jelezte az érdektagoltságot, ami a korábbi időszakokat nem jellemezte.

A középhatalmi szerepből és a belpolitikai irányultságból adódóan az orosz külpolitika fókuszában – a terrorelleses fellépésen túl – a FÁK és a balkáni országok helyzete marad, miközben továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítanak a sokoldalú nemzetközi fórumokon a megkülönböztetett kezelésnek. Ez azonban – amint például a G7-G8 gyakorlata mutatta – nem feltétlenül jár irreális, a valós erőviszonyokat mellőző döntési jogosítványok követeléséhez.

Az előadottakból következően az orosz külpolitikát továbbra is sajátos kettősség jellemzi majd. Egyfelől a sokoldalú fórumok – EBESZ, ENSZ és hasonlók – előtérbe helyezése, amiben a hazai közönség számára továbbra is fontos nagyhatalmi külsőségek elővezethetők. Másfelől a hazai érdekek szempontjából fontos néhány kiemelt partner – így Irán, Németország, az Egyesült Államok – továbbra is megkülönböztetett figyelemben részesül. Közép-Európa egészében a vonal alatti tételek közé sorol(t) be.

Az Európai Unió tartósan az orosz politika pozitív elemei között marad, mint katonailag gyengébb partner, amely mindig érzékenyebb az orosz ellenvetésekre. Az atlantizmussal szemben a közös európai véderő, az európai szociális modell, a közös európai ház mindig jól használható felvetés. Végül a tagállamoknak az uniós külpolitikával szembeni erős tartózkodás – ami főleg a francia és az angol kormányt jellemzi – mindig alkalmat ad olyan taktikai játszmákra, mint amilyen a 2003. márciusi pétervári békepárti gyűlés volt, ami alkalmat adhat a hazai közönség számára az ország nagyságának és befolyásának szemléltetésére. Ehhez azonban nincs szükség sem katonai fenyegetésre, sem harcra, expanzív ideológiára. Ez – kellő alaposágú tanulmányozás után – kiszámítható partnerre teszi Oroszországot akkor is, ha piacgazdasága és demokratikus gyakorlata nem a transzatlanti közös értékrend mentén kristályosodik ki.

Hivatkozások

Aslund, Anders – Brill-Olcott, Martha – Garnett, Sherman, szerk., (1999): *Getting it Wrong. Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States*. Washington, D.C. – Carnegie Endowment for International Peace, 269. old.

Balázs Péter (1996): *Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 483. old.

Balogh András (1997): *Kelet-Közép-Európa és a NATO-bővítés*. Külpolitika, új folyam, III. évf., 3: 3-17.

- Csaba László (1989): *Innováció és gazdasági környezet*. *Külgazdaság*, 33. évf., 9:21-29.
- Csaba László (1997): *Az új orosz kormány gazdaságpolitikája*. *Valóság*, 40. évf., 8:16-35.
- Deák András (2003): *A birodalom után: civilizáció és dilemmák a kilencvenes évek orosz külpolitikájában*. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, a Teleki László Alapítvány kiadása, 91-122. old.
- Dénes Iván Zoltán (2003): *Egy igazságtalanság két értelmezése*. *Magyar Tudomány, új folyam*, 48. kötet, 6:738-747.
- Economic Commission for Europe (2003): *Economic Survey of Europe, no. 1.* – Gengf-New York: az ENSZ Titkárság kiadása.
- EBRD (2002): *Transition Report*. London, november.
- Fülöp Mihály (1997): *Nagy-Britannia és Franciaország szerepe a magyar békeszerződés kidolgozásában*. *Külpolitika, új folyam*, III. évf. 3:51-74.
- Glinkina, Svetlana (2003): *Small business, survival strategies and the shadow economy*. In: McIntyre, Robert – Dallago, Bruno, szerk.: *Small and Medium Enterprises in Transitional Economies*. Palgrave/MacMillan, Basingstoke stb., 51-63. old.
- Hanson, Philip (1982): *Foreign economic relations*. In: KASER, Michael-BROWN, Archie, szerk.: *Soviet Policy for the 1980s*. London stb.: MacMillan, 65-97. old.
- Hanson, Philip (2003): *The Russian economic recovery: do four years of growth tell us that the fundamentals have changed?* *Europe-Asia Studies*, vol. 55. no. 3:365-382.
- Heller, Mihail – Nyekrics, Andrej (1996): *Orosz történelem, I-III. kötet*. Budapest: Századvég – Osiris Kiadó.
- Iivonnen, Yrki – Harle, Vilho, szerk. (1990): *Gorbachev and Europe*. London: Frances Pinter, 213. old.
- Iivonnen, Yrki szerk. (1991): *The Soviet Union in a New Europe*. Aldershot-Brookfield, E. Elgar Publ., 253. old.
- Inotai András (1986): *Válaszúton az Európai Gazdasági Közösség*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 370. old.
- Iszlamov, Tofik (1994): *Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt*, *Múltunk* 1-2:17-50.
- Jaszin, Jevgenyij (2003): *Modernizacija ekonomiki i szisztyema cennosztyej*. *Voproszi Ekonimiki*. 74. évf., 4:4-36.
- Király Béla (2003): *Előszó az ENSZ és a magyar forradalom c. tanulmányhoz*. In: Király Béla – Balogh Piroška – Vitek Tamás, szerk.: *Iratok az emigrációról (1957-1990)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 319. old.
- Kiss J. László (2003): *Globalizáció és külpolitika*. Budapest, a Teleki László Alapítvány kiadása, 330. old.
- Malle, Silvana (2003): *The Russian market economy: A long way to integration in the world economy*. In: Gozzi, Gustavo, szerk.: *Le prospettive europee di apertura all'Europa orientale e ai Paesi del Mediterraneo*. Ravenna, Longo Editore, 225-241. old.
- Mau, Vlagyimir – Sztarodubroszkaja, Irina (2001): *Velikije revoluciji ot Kromvelja do Putyina*. Moszkva, Izd. Vagirusz.
- Niederhauser Emil (1997): *A kapitalizáció százada*. In: *Font Mária és tsai: Oroszország története*. Budapest, Maecenas Kiadó, 6. fejezet.
- Pipes, Richard (1974): *Russia under the Old Régime*. London, Pinter
- Póti László (2002): *Putin's European Policy*. In: Bugajski, Janusz, szerk.: *Toward an Understanding of Russia*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 135-151. old.
- Réthy Sándor (2003): *Gazdasági transzformáció Oroszországban (1991-2002)*. Budapest, Aula Kiadó (megj. alatt).

Szilágyi Ákos (2000): *Borisz Sztár és a sztárvicsek*. Budapest: Helikon Kiadó, 533. old.

Sz. Bíró Zoltán (2003): *Oroszország a megváltozott világrendben – A Friedrich Ebert Alapítvány „Transzatlanti kihívások Irak után” c. konferenciáján tartott előadás*, Budapest, 2003. május, 29-30. old.

Szita János (1976): *Az összeurópai együttműködés távlatai*. Budapest, Kossuth és Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Vida István (1997): *A Szovjetunió és a magyar békeszerződés előkészítése*. Külpolitika, új folyam, III. évf., 3:75-100.

World Development Report (2003): *Sustainable Development in a Dynamic World*. Washington-London, a Világbank és az Oxford University Press közös kiadása (táblázatok a 232. oldaltól).